

Epp Annus

Hullus ja surmaiha: Jaan Krossi „Keisri hull” ja Sophoklese „Antigone”

Mis teeb terve inimesest hullu? Kust läheb piir terve ja haige inimese vahel? Kas see, kes tahab tõde välja öelda, on hull ja haige? – need on küsimused, mille vahel hargneb lahti romaani Jaan Krossi „Keisri hull” tegevus. Kas romaani peategelane Timotheus von Bock oli hull, kui ta kirjutas keisrile kirja? Kas Timotheus von Bock läks vangis olles hulluks? Neil küsimustel on kummaline iseloom: romaan esitab neid ikka ja jälle, ometi aga tunneb lugeja, et need pole „päris”-küsimused. Need on küsimused, millele romaan ei otsi tõsijoones vastust: vastus on kas kogu aeg teada või siis pole see oluline. Timotheus von Bock ei ole hull, kui ta kirjutab keisrile kirja. Tema mõistusega on kõik korras. Tõsi, vanglas olles saab ta närvisüsteem tugevasti kannatada. Aga olgugi et Timo hulluse küsimus kõiki lähikondseid huvitab, on see romaanis õieti kõrvalise tähtsusega.

Milleks esitab romaan küsimusi, millele vastust pole vaja otsida? Mis on siis see „Keisri hullus”, mida otsida ja küsida? Või küsimust teisiti sõnastades: mis on see, mis meid „Keisri hullu” juures köidab? Mis teeb keisri hullu, Timotheus von Bocki kuju meile paeluvaks?

Romaani keskmeks on Timo kiri tsaarile ja selle kaudu avanev kirjutaja isiksus koos tema lootuste ja lootusetusega. Kompositsioonilt on „Keisri hull” sestap üsna ebatraditsionaalne: miski loo olevikus toimuvast pole õieti oluline. Loo olevikku pingestab selle taustal avanev minevik.

Ent alustagem otsast peale. Jakob Mättik kirjutab päevaraamatut, mis tema enda elu ebahuvitavate sündmuste taustal keskendub tema õemehe Timotheus von Bocki isikule. Timo kirjutas keisrile kirja, mille eest keiser ta hulluks kuulutas ja kaheksaks aastaks vangi pani, kuni Timo taas hulluks kuulutati ja selle tõttu, järgmise keisri valitsemisajal, vangist koju lubati. Jakob kirjutab oma päevaraamatut ajal, mil Timo on koju pöördunud; ju tuajamistes Timoga selgineb viimase vanglasoleku lugu, olevikutasandiga paralleelselt avab Jakob mälu järgi Timo vangistuse eellugu, kolmanda tasandina tsiteerib ja kommenteerib Jakob Timo kirja keisrile.

Jakobi peaküsimuseks on, mida arvata Timost ja tema kummalisest loost, tema vangipõlvest, tema kirjast keisrile.

Jakobi vastus formeerub aegamööda. Hull. Hullude hull. Hunnitu – aga hullem kui hull.¹ Aus. Aus. Aus. Timo käitumise võti on tema eriline autunne.

¹ J. Kross, Keisri hull. Tallinn, 1999, lk 149. Edaspidi on viited toodud teksti sees.

Jakob loob meile portree Timost, kes on niivõrd aus, et jätab kõrvale konventsionaalse käitumise, omaenese huvid, terve mõistuse hääle. Timo kirjutab keisrile kirja, ja seda kirjutades kirjutab ta ennast surnuks, mõistab enda keisri otsuse läbi surma. Jakob, keda Timo kiri keisrile algul sügavalt rabab, näeb romaani lõpposas Timot kui uue aja eelkäijat.

Mis rabab ja köidab meid Timotheus von Bocki käitumises? See on tema näiline hoolimatus iseene suhtes, kergus, millega ta nõustub käest andma oma elu. Selle kerguse kohta oleks lihtne öelda: Timo jaoks on isamaa käekäik olulisem isiklikust õnnest ja heaolust. Ent juba romaani autor hoiatab meid selliste lihtsustuste eest, nimetades romaani filosoofilise poolena võitlust egoismi ja üldise idee vahel. Jaan Kross kirjutab: „Ma loodan, et lugeja tajub seda [„Keisri hullu”] k a kui filosoferivat romaani. Probleemikeskmeid näikse seal olevat vahest kolm: üksikisiku ja keskkonna vaheline lõhe, antud juhul tingitud nende eetika eritasandeist, teiseks, normaalsuse ja ebanormaalsuse lõpmatu küsimus ja, kolmandaks (ja nüüd takkajärel tundub mulle, et see ehk ongi neist kõige olulisem) ohverdumise ja egoismi igavese vastuolu ja ühtsuse paradoks.”²

Mida mõelda Timo egoismi all? Timo seletab oma keisri poole pöördumist Jakobile tagantjärele, juba kodupaika naasnuna, kui „halastamatult egoistlikku moraalse enesepäästmise katset”: „Ja siis hakkasin ma tundma: kui ma tean, kuidas kogu minu ringkond mõtleb ja kui ma mõtlen ise samuti, aga vaikin selle keisri ees maha – kui ma teen näo, et mul pole aimu, mis ümberringi mõeldakse – kui ma loon oma vaikimisega mulje, et ma ise mõtlen õukondlike lipitsejatega *unisono* – mis aumees ma siis olen? Siis ma olen ju k a a b a k a s! Seda enam, et ma arvasin olevat endal keisri suhtes mõned e r i l i s e d kohustused...” (lk 134).

Timo tunneb endal kui aadlikul olevat erilisi kohustusi riigi ja valitseja ees. Kirjas keisrile leiduvad read: „*Impeeriumil peab olema üks, ühtne ja mõjukas aadel, kes peab olema sidemeks riigi erinevate osade vahel. Tema peab olema see, kes takistab valitsejaid despootideks muutumast. Tema peab olema rahvusliku au depositaar...*” (lk 148). On ilmne, et sellisena, rahvusliku au depositaarina, tundis ennast Timo. Küllap jagab ta oma venna Georgi seisukohti, nii nagu see neid Eevale selgitab, kõneldes oma välismaale kolimise tagamaadest: „Sest seal ei tunneks mina ometigi iga sammu peal, et ma vastutan kõigi jõleduste eest, saate aru... [---] Mina olen impeeriumi aadlik. Mina olen korra alustugi! Olen ja pean olema ja – issand jumal – tahan olla! Aga m i s s u g u s e korra on saatus mulle toetatavaks määranud! Ma pean iga jõleduse keisri kasuks ära seletama, vabandatavaks rääkima... Ma pean ütleva: h a l b on impeeriumis olemas ainult selle tõttu, et hea keiser seda veel ei tea... A i t a b!” (Lk 173–174.)

Georgi lahendus on loobumine, väljaastumine. Ka Timo oli otsustanud

² J. Kross, *Vahelugemised IV*. Tallinn, 1986, lk 149.

selle lahenduse kasuks niipea, kui ta jõudis arusaamisele, et keisrilt pole reforme oodata. Timo kõneleb maapakku saadetud krahv Pahlenile, kelle juurde ta oktoobris 1817 nõu küsima sõidab: „*Ma olen keiser Aleksandris lõplikult pettunud. Mul on kahju, et nii hilja. Ma uskusin temasse hulk aastaid. [- - -] Igatahes olen ma nüüd viimaks veendunud: ma ei saa isamaal midagi lugupidamisväärset teha. Sest kõik subjektiivselt aus upub siin objektiivse autuse sisse ära.*” (Lk 50; minu kursiiv – E. A.)

Kuna aga krahv Pahlen ei kiida pagemiskava heaks, jääb Timo paigale. Timo jääb, aga ta jääb võimatusse olukorda. Ta on aru saanud, et keisrilt pole midagi head oodata. Ta on sellele arusaamisele jõudnud peale aastatepikkust usku keisrisse. Enam ta keisrilt uuendusi ei oota. Ent mida peab siis sellises olukorda tegema erilise autundega aadlik, korra alustugi, rahvusliku au depositaar? Ainuke Timo jaoks vastuvõetav viis ennast moraalselt päästa on mängust välja astuda, jõuliselt, suurejooneliselt, suure žestiga. Ja mis kõige tähtsam, ausalt. Ausalt iseenese ja oma keisri vastu.

Timo lugu on rabavalt sarnane Antigone looga, nii nagu sellest kirjutas Sophokles oma tragöödias „Antigone”, ses tragöödia tuumtekstis, mis kuni Freudi Oidipuse kompleksi formuleerimiseni oli kuulsaim klassikaline tragöödia. Antigone kaks venda on äsja lahinguväljal teineteise vastu astunud ja teineteise tapnud. Üks neist suri vaenuväega Teebat ründamas, teine suri kuningana Teebat kaitsmas. Uus Teeba kuningas Kreon laseb Teeba kaitsja Eteoklese matta kõige austusväärsemal kombel. Polynaikes seevastu, kes langes reeturina, Teeba ründajana, on määratud matmata maapinnale roiskuma, ja tema matmine keelatakse surma ähvardusel. Antigone astub Kreoni käsule vastu, sest Kreon on sellega eiranud mitte ainult kõige põhilisemat inimlikkust, vaid ka jumalate käsku kõik surnud matta. Matmata jäetud Polynaikes on ilma jäetud võimalusest ületada Styx, surmajõgi, ja jõuda Hadesesse, sest ainult maetud surnud saavad minna üle Styxi.

Antigone astub vastu oma valitsejale, kuulutades jumalate käsu, mata surnud!, ülevamaks valitseja käsust. Sellega eraldab ta moraali ja riigivõimu ning heidab võimukandjale, kuningale, ette moraalitytust. Seda tehes on Antigone valmis oma surmaks.

Sama struktuur on ka Timo lool: temagi eraldab tsaari moraalist, astub tsaarile vastu, ja on oma põhimõtete pärast valmis surema. Timo ja Antigone loos on aga veelgi ühisjooni, ka Antigonet nimetatakse hulluks, kahte traagilist kangelast seob kummastav hoolimatus, millega nad oma plaani läbi viivad. Sophoklese tragöödias peegeldub selgesti Antigone otsus surra. Antigone astub Kreoni käsule vastu, aga seejuures ei tee ta oma üleasutumisest saladust. Antigone kutsub oma õde Ismenet oma plaaniga ühinema. Ismene ei nõustu Antigone plaaniga, aga lubab hoida seda salajas. Antigone vastuseks on põlastus: „Ma vihkaks sind veelgi enam su vaikimise pärast – kuuluta kõigile!”³

Antigone elusaatus on olnud kohutav: tema isa Oidipus oli olnud enese teadmata abielus omaenese emaga, tõe päevavalgele tulles poos Antigone ema (kes oli ka tema isa ema) enda üles ja isa torkas endal silmad peast. Antigone kaks venda tapsid teineteise. See koorem on liiga ränk kanda, Antigone tahab surra. Sestap täidab Antigone oma südame ja jumalate taht ning katab oma venna surnukeha sümboolse tolmukorraga, millest surmariiki jõudmiseks piisab. Seejuures Antigone tahabki, et Kreon ta kätte saaks, Antigone saab nüüd Kreonile paisata oma kibeda sõnumi, ja ta saab oma elust välja astuda märtrina.

Antigone käitumise formuleerib tabavalt Jacques Lacan oma VII seminaris „Psühhoanalüüsi eetika”. Antigone jaoks on elu elamist väärt ainult surma kaudu, vaid positsioonilt, kus elu on juba käest antud: „Antigone seisukohast ei saa elule läheneda, seda elada või mõelda, mujalt kui ainult sellelt piirilt, kus ta on elu juba kaotanud, kus ta on juba teisel pool – aga sellest kohast võib ta seda näha ja elada juba millegi kaotatu vormis.⁴ See on väga täpselt mõeldud: asi pole nii lihtne, et Antigone tahaks surra. Kui Antigone on Kreoni ette toodud ja see mõistab ta elavana surma, elama sisse müürituna, siis järgneb Antigone kaebelaul. Antigone ei teeskle, see otsus on talle raske taluda, vabatahtlikult käestlastuna tundub elu (selline elu, mida saab eluks nimetada, mitte veeteerimine sisse müürituna pimeduses) talle väärtuslik. Ent elu muutus talle väärtuslikuks just surma kaudu.

Timo jälgib Antigone käitumismustrit. Timo kirjutab keisrile kirja, aga see pole delikaatne, veenda püüdev, diplomaatlik. Timo kiri on süüdistus ja nõudmine. Timo kiri on lootuse kaotanud inimese kiri, kes teab, et tema positiivne kava ei saa mingil juhul teostuda. Sestap ta ei püüagi keisrit veenda, ei püüa argumenteerida. Timo solvab ja söimab keisrit, ta on meelega häbitu ja jultunud. Kas kirjutaks keegi, kes tahaks, et teda kuulda võetaks, selliseid ridu: „*Aga mis meie sõjaväes vastumeelset on, see on meie keisri süü. Sest tal on õnnetu illusioon ennast sõjameheks arvata, niisama nagu oli ta isal ja vanaisal. Ka need tulid paraadilt mängimast hüpiknukke kõigi välissaadikute ja omaenda adjutantide ees, ja tegid näo, nagu tuleksid nad võitmast lahingut...*” (lk 108). Timo kirjutas leidub solvanguid nii keisri enda, tema perekonna kui lähikondlaste kohta. Timo võib küll uskuda, et tema roll on tõtt rääkida, ent tõtt saab rääkida mitmel erineval viisil, tõtt saab selgitada ja tõtt saab solvanguna näkku paisata.

Timo kõneleb küll hiljem, peale vanglast vabanemist Jakobile, et ta siiski uskus keisri suunamuutuse võimalikkusse: „Ja objektiivselt oleks sellest

³ Kahjuks pole ma võimeline „Antigonet” originaalis lugema. Kaks autoriteetsemat ingliskeelset tõlget on siinkohal üsna sarnased. Vrd Sophokles, Antigone. – The Three Theban Plays: Antigone, Oedipus the King, Oedipus at Colonus. Trans. Robert Fagles. New York, 1984, lk 64. R. C. Jebbi tõlge on kättesaadav <http://classics.mit.edu/Sophocles/antigone.html>.

võinud tulla tõuge Venemaa ümbersünniks. K u i keiser oleks osutunud selleks meheks, kelleks ma teda eksikombel ikkagi lootsin. Muidugi, ma arvestasin eksimise võimalust algusest peale. Ja sellepärast ma olingi algusest peale kõigeiks valmis” (lk 135). Ent küllap oli Timo tarkus tagantjäreletarkus. Sest millega pidi Timo sisustama oma aega vangikongis, kui mitte lootusega? Timo tegutses Antigone kombel: küsimusele, kuidas muuta oma elu elamisväärseks, kui mitte keisritruuduse ja isamaa-teenimise kaudu, vastab ta: surma kaudu. Elu teeb elamisväärseks sellest loobumine.

Timo kiri keisrile on vastuoluline dokument. Timo nõuab tsaarilt ulatuslikke reforme, aga ta teeb seda viisil, mis juba iseenesest adressaadi eemale tõukab. Ent mitte ainult; nagu Lacan selgitab, nõudmine on alati nõudmine millegi muu kui vaid nõutava järele. Nõudmise taga on midagi enam kui rahulolu saavutamise konkreetset viisil. Timo teab, et keiser pole valitsusaparaadi reformimiseks võimeline. Timo kiri on tähistaja, mis kõneleb, omal puudulikul viisil, millestki muust.

Lacani järgi on nõudmine alati ka nõudmine armastuse järele: “Sellisel viisil tühistab (*aufhebt*) nõudmine kõige pakutava eripära, teisendades selle armastuse tõendiks.”⁵ Ent mida arvata nõudmisest, mis on tahtlikult solvav? Timo ja keiser on olnud väga lähedased. Timo deklareerib nüüd: mina ütlen enda sinust lahti. Aga mitte lihtsalt ja lakooniliselt, ei, ma tahan sulle seejuures teha niipalju haiget kui võimalik. Mida sa nüüd minuga teed? Ma tean, ma tähendan sulle palju. Mida sa nüüd minuga teed, kui ma solvan sind nii kuidas võimalik, ja esitan sulle nõudmise muuta täielikult sinu riigi ja valitsemise alused? Timo nõudmine keisri armastuse järele on esitatud viisil, mis muudab nõudmise täitmise võimatuks. Timo esitab keisrile meelelega võimatu nõudmise.

Kui Antigonel õnnestus paisata valitsejale oma süüdistused näkku ja seejärel surra, siis Timo ja Aleksandri vahel algab jõukatsumine. Aleksander ei luba Timole märtrisurma, vaid kuulutab ta hulluks ja suleb vanglasse. Timo põleb tahtmisest ennast tühjaks rääkida, ent keegi ei tule teda üle kuulama. Timo satub oma väljajütlemata sõnade haardesse, ja see pinge on väljakannatamatu, sõnad kerkivad kontrolli alt välja ja väljuvad Timo suust vastu tema enese tahtmist. Timo kõne kontrollimiseks „keeratakse ta suu võtmega lukku” – taotakse kongivõtmega tal hambad suust.⁶

Ent ka keisril ei ole kerge. Timo kõneleb Jakobile keisri külaskäigust ka sematti. Keisri äratundmisel tundis Timo nii võidurõõmu kui ka pettumust. Timo vaatas keisrit „t r i u m f i t u n d e g a – et ta oli ikkagi tulnud! Ja koleda pettumusega – et ta polnud tulnud minuga inimlikku kontakti võtma, vaid

⁴ J. Lacan, *Le séminaire livre VII. L'éthique de la psychanalyse*. Paris, 1986, lk 326.

⁵ J. Lacan, *La signification du phallus*. – J. Lacan, *Écrits*. Paris, 1966, lk 691.

⁶ Selle kohta vt M. Jaanus, *Estonia and Pain: Jaan Kross' The Czar's Madman*. – *Journal of Baltic Studies* 2000, vol. XXXI, nr 3, lk 253–272, eriti 253–254.

oli tulnud mind salaja vahtima. Nagu jumal ise teab mis rohuga pimedaks ja tummaks tehtud asja..." (lk 140). Timo tunneb, et ta on keisri jaoks asi, mitte inimene, ja sellega tabab ta täpselt keisri raskuste tuuma. Timo on keisri elu valupunkt, on ebamugavus, millest ta tahaks lahti saada. Keiser ei oska ega saa Timosse kuidagi suhtuda, ta tahab temast eemale hoida. Esimesed Timo vangipõlveaastad viibis keiser pidevalt Peterburist eemal, „just nagu millegi eest põgenemas..." (lk 137). Keiser saadab oma lähikondseid Timot veenma, et too laseks neil tema nimel keisri ees vabandada – et ometi Timo vangishoidmise piinast vabaneda. Samas ei suuda keiser ennast Timost eemal hoida, ta tunneb tungi tema läheduse järele, sellisel määral, et laseb uimastitega garanteerida Timole sügava une ja hiilib siis tema juurde kasematti, vaatama Timot nagu „pimedaks ja tummaks tehtud asja". Timo tähistab keisri jaoks seda, mida ka Lacan nimetab Asjaks, midagi väljendamatut, ühtaegu kohutavat, aga ka ligitõmbavat ja vastupandamatut, sealjuures põhimõtteliselt kättesaamatut muud moodi kui vaid tähistajate kaudu.⁷

Keisri ja Timo kohtumine kasematis annab taas kord tunnistust sellest, et nendevaheline lahing oli isiklikku laadi, mitte lahing rahva ja isamaa hüvanguks. Kui keisri ja Timo pilgud kohtuvad, siis keiser üritab inimlikku kontakti. Nagu Timo sellest hiljem Jakobile jutustab: „Tema sosistas: „... Timothée...?!” Ja mina ütlesin: „Tartuffe!”” (lk 142). Timo on see, kes keeldub kontaktist, mida ta on ometigi lootnud ja oodanud. Timo võinuks kasutada juhust ja püüda keisrit veenda, seda enam, et oli hetk tagasi kuulnud, et keiser on mõistnud paljutki tema kirjas. Ent Timo ei taha dialoogi, ei taha mõistmist. Mitte ainult Timo pole keisri jaoks Asja seisundis, ka Timo suhe keisriga näib olevat samalaadne.

Keisri vastanduslik suhtumine Timosse kajastub ka keisri „hoolitsuses" Timo eest: keiser ei püüa Timole luua paremaid elutingimusi kui teistel vangidel, ta ei käsi Timole eraldi toitu serveerida või mugavamat sisustust muretseda. Timo elab täpselt samuti nagu teised vangid, ent tema vangipõlvele lisanduvad sellega teravalt kontrasteeruvad objektid: sigaretid ja šokolaad vanglalobi kõrval, ja hiljem ka klaver keset tema askeetlikku kongi.

Klaver ühendab Timo ja Aleksandri fantaasiamaailmad. Klaver tähistab keisri armastust, ta tähistab vabadust, mis Timot ootaks, loobuks ta oma lahingust: „Maailmad, mis sa võid enesele lahti mängida... Aga sina oled enese sinna mädanema mõistnud – samal ajal kui sinu keiser ootab, loodab, p a l u b, et sa ometigi mõistuse pähe võtaksid ja teda p a l u k s i d..." (lk 91). Timo oma vangikongis jookseb iga päev sadu ringe ümber klaveri, ümber oma vabaduse, ümber oma surma.

Jah, ka ümber oma surma. Timo suhe surmaga on muutunud. Timo oli leidnud, et vaid surm teeb elu elamisväärseks. Timo oli astunud sellele piirile, kus elu on juba kaotatud. Ent Timole ei võimaldata märtrisurma.

⁷ Vt Asja kohta ka E. Annus, Kuidas kirjutada aega. Tallinn, 2001, lk 243.

Timo on ikka veel sellessamas oma elust lahtiütelnu seisundis, aga pingetatud lõpuootus muutub paigalseisuks ja korduseks, lõppematuks jooksuks ümber oma kujutletava surma.

Surma asemel määratakse Timole Teine surm – nii määratleb Lacan Antigone saatust olla elusalt hauda suletud.⁸ Teine surm on tühjaksmuutumine, kadumine olemisstruktuuridest, muutumine inimesest Asjaks. See pole see kodustatud surm, millega kaasnevad matusetalitus, omaste pisarad, kangelasstaatus. See on midagi väljakannatamatut; Lacan osutab muuhulgas sellele, et just inimlik võimetus ja soovimatus kujutleda täielikku eksistentsi lõppemist viib kujutlusteni elust peale surma, taevast ja põrgust.⁹

Ka Timo, nii nagu Antigone, on sattunud võimatusse, vastuolulisse, inimsust ja olemasolu eitavasse olukorda; temagi on sisuliselt elavalt maetud. Tema üle ei mõisteta kohut, tema vangistusel pole lõpptähtaega. Ta on välismaailmast sisuliselt ära lõigatud, ta ei tea, kas ta naine sünnitas poja või tütre. Ta teab vaid, et tema olukord on tema enda valitud, ja ta usub, et ta on sellisel viisil keisrile ebamugav.

Timo elu leiab nüüd teise põhjenduse: „Aga minu jaoks on ainuõige olla seal, kus mind sunnitakse olema! Olla seal – kui raudnael keiserriigi ihus...“ (lk 299). Timo tahab nüüd olla ebamugav asi. Siin lahknevad Antigone ja Timo otsused: Antigone võtab endalt elu, asendab väljakannatamatu Teise surma lihtsalt surmaga. Timo jaoks pole enesetapp mõeldav, Timo peab lahingut. Timo lahinguks on olemas olemine. See on üliraske lahing, lihtsalt olla väikeses kongis, ilma raamatuteta, ilma kirjutusvahenditeta, ilma võimaluseta kellegi vastu võidelda – lihtsalt olla, aastast aastasse. Timo püüab seda lahingut kergendada, täites selle ringiratast jooksuga ja ajaloosündmuste meenutamisega. On sümboolne, et Timo jookseb ümber keisri toodud klaveri, tiirleb niimoodi ümber keisri, ringi järel ring.

Keisrile omakorda on šokolaad, sigaretid, aga eriti klaver katse Asja kinni katta, asendada see konkreetse, mõistliku objektiga. See ei õnnestu, muidugi, keiser ei leia rahu. Ka Timo ei leia rahu, ka siis mitte, kui tal on lubatud kasematist ja klaverist lahkuda. Ta jätkab oma „raudnaela“ eksistentsi, ja peale tema surma võtab tema rolli üle ta naine Eeva, kes kujutleb enda „orjavitsaks“ (lk 370). Ent Timo vanglajärgne „raudnaela-roll“, kus tal puudub vääriline vastane – keiser Aleksander on surnud –, lugejat enam eriti ei köida.

Nii tundub siiski, et tollel küsimusel, küsimusel hulluse järele on oma välise mõttetuse varjus peidus ka salajane iva. Kuigi Timo hulluses pole jah-ei küsimust, on siiski selle hulluse dünaamika see, mis meid romaanis köidab. Timo hullus on Antigone hullus – see on elumõtte kaotanud inimese äärmuslik iha minna teisele poole piiri. ■

⁸ J. Lacan, *Le séminaire livre VII. L'éthique de la psychanalyse*, lk 291.

⁹ J. Lacan, *Le séminaire livre VII. L'éthique de la psychanalyse*, lk 341.